

دایره تحصیلات تکمیلی

رشته تفسیر

معناشناسی عدالت

از منظر قرآن و حدیث

استاد راهنما: حجه الاسلام و المسلمین احمد آکوچکیان

محقق: زهرا صفری خوشمکانی

تابستان ۱۳۹۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دایره تحصیلات تکمیلی

رساله سطح ۳

رشته تفسیر

معناشناسی عدالت

از منظر قرآن و حدیث

استاد راهنما: حجه الاسلام و المسلمین احمد آکوچکیان

محقق: زهرا صفری خوشمکانی

تابستان ۱۳۹۵

تقدیم به:

آموزگار حکمت و عدل قرآنی، علی مرتضی، تقدیم به عینت ذهن و اقدام، علی مرتضی، تقدیم به این هانی فکر و قلب و عمل، علی

مرتضی، تقدیم به رسم همواره زنده قوت، علی مرتضی، تقدیم به این همان صدیقه تول، علی مرتضی، تقدیم به نفس مجید، علی مرتضی، تقدیم به نقطه بقاء

بسم الله حمد، علی مرتضی و تقدیم به پیوستگی آسمان و زمین، علی مرتضی.

و نیز تقدیم:

به روح پدر بزرگوارم که همواره مایه آرامش روح من است و این خامه به سودای آن روح جناننده، سطر سطر زلال قرآن پژوهی رازرق جان می -

کند.

و به دست ناوچین های صورت و نجوای مادر مهربانم که صفای مکاشف و دل جوشه های مادرانه اش بدرقه پشتکار از سر غیرت من است.

با تشکر از:

شکرشایان نثار نیر و منان که توفیق رافیق را هم ساخت تا این پایان نامه را به پایان برسانم.

باتقدیر و درود فراوان خدمت مادر بسیار عزیز، دلنواز و خداکلام که چراغ وجودش بهواره روشن گمراه من در سختی ها و مشکلات بوده است

باتقدیر و شکرشایان از استاد فرهیخته «جناب حجه الاسلام والمسلمین احمد آکوچکیان»، آموزگار مکارم‌کننده در احیای نگاه به خود زندگی، آرمان

و روش برگزیده برای احیای دین مصطفای نبی صلی الله علیه و آله و سلم، و بهواره را بنها و راه‌کنشاد شکل‌گیری و به‌ثمر رسیدن پایان نامه ام.

با سپاس بی‌دریغ خدمت دوستان گران‌مایه ام زهر انجمنی و مرضیه‌نشی و بهر بکاران مرکز تحقیقات استراتژیک توسعه (رشد) که مرا هم‌زمانه و

شفقت‌باری دادند.

و با تشکر خالصانه خدمت همه کسانی که به نوعی مراد به انجام رساندن این مهم‌باری نمودند.

چکیده

در اندیشه اسلامی، عدل، اصیل‌ترین اصل تکوینی و تشریحی و گسترده‌ترین ارزش الهی و انسانی است؛ زیرا عدل در قلمرو هستی‌شناسی و جهان‌بینی اسلامی مانند ساختار و روح بر هستی و حیات حاکم است.

عدالت به معنای اعطای حق هر ذی‌حقی به تناسب پنج اصل ظرفیت، زمان، نظام‌انگیزه، مناسبات اجتماعی و اصل سبقت در جایگاه مصلحت عمل است.

نظریه حکمت عدالت و عدالت حکمی فصل اصیل هویتی زیست‌دینی و بر مدار آن تجربه مدنیتی و حاکمیتی اسلامی در جهان جدید تلقی می‌شود.

منطق استنباط و الگوی تجزیه و تحلیل معانی نظام‌واره مبتنی بر آن، می‌تواند روش‌شناسی گذار از معنی‌شناسی عدالت به منظومه‌های گزاره‌ای حقیقی و اعتباری معطوف به فرآیند رشد انسان و جامعه هدف را در هر سه سطح پارادایمی (نظری)، نظریه‌ای و مدل مفهومی - تجربی به دست دهد.

در اولین سطح معنی‌شناسی قرآنی و حدیثی عدالت در سه گام معناشناسی دلالتی و منطق تجزیه و تحلیل معانی، مساحت، دامنه و ساختار معنایی و ساختار گزاره‌ای تحلیل می‌شود.

از منظر قرآن، عدالت هم‌اصل و مبدأ هستی است، بدین معنا که هستی بر اساس آن و مطابق آن بوجود آمده است.

در نگاه قرآن و اندیشه قرآنی، عدالت صرفاً مفهومی انتزاعی نیست بلکه مفهومی حقیقی است

و ریشه در وجود و نیز در فطرت انسانی دارد. بنابراین، امری واقعی و نفس‌الامری و نه اعتباری است. گذار به سامانهٔ تحلیلی جامع‌نگری از اندیشه و نظریهٔ مدیریت دین‌شناخت پیشرفت در یک فرآیند روش‌شناخت استنتاجی - استنباطی و به مدد روش‌شناسی آمیخته (کیفی - کمی)، فراخوان به سه گام تحلیلی در پردازش نظام گزاره‌های درون دینی عدالت با رویکرد پیشرفت نگر و نگار است.. نظام مفاهیم برآمده قرآنی و حدیثی، اقتضای یک نظام گزاره‌ای را دارد، نظام گزاره‌ای که در فرآیندی از سطوح پارادایمی تا واقعیت تجربی در دستور برنامه برای مدیریت، در سه سطح فلسفی - پارادایمی، نظریه‌ای و مدل مفهومی - تجربی، قابل شکل‌گیری است. به این قرار حکمت قرآنی و سنت اولیایی در این گستره جامع به سامان می‌آید.

فهرست

- مقدمه ۱
- فصل اول: کلیات و مفهوم شناسی ۴
- گفتار اول: کلیات ۵
- بیان مسئله ۵
- اهمیت و ضرورت تحقیق ۷
- سوالات پیش روی این تحقیق: ۹
- فرضیات برگزیده تحقیق ۹
- پیشینه تحقیق ۱۰
- گفتار دوم: مفاهیم ۱۷
- ۱- معناشناسی دلالی و تجزیه و تحلیل معانی ۱۹
- ۲- الگوی منطقی طراحی سیستم‌های خط مشی‌گذاری معطوف به عدالت ۲۶
- ۳- مراحل پژوهش براساس روش شناسی عدالت بنیان ۲۹
- ۲- گام دوم: مساحت، دامنه و ساختار معنایی ۳۱
- گفتار سوم: منطق و الگوی پیش‌رونده از نظر به اقدام سامان بخش نظام گزاره‌های عدالت ۷۳
- ۱- الگوی روش‌شناختی گذار از نظر به اقدام ۷۳
- ۲- الگوی روش‌شناختی استنباط نظام گزاره‌ای عدالت (تحلیل منطقی) ۷۶

فصل دوم: عدالت و صاحبان عدل در قرآن و روایات.....	۸۴
گفتار اول: کاربردهای واژه عدالت در قرآن.....	۸۴
۱- عدل در قرآن.....	۸۷
۲- قسط در قرآن.....	۹۵
گفتار دوم: معناشناسی عدالت در روایات.....	۱۰۱
۱- واژه های هم نشین.....	۱۰۱
۲- تضادشناسی معنایی واژه عدالت.....	۱۰۸
گفتار سوم: مفاهیم همسو و مقابل.....	۱۱۲
۱- واژگان همسو.....	۱۱۳
۲- واژگان متضاد.....	۱۳۶
نمونه‌هایی از مصادیق عدل و قسط.....	۱۴۴
گفتار چهارم: صاحبان عدالت: خداوند عادل، انسان عادل.....	۱۴۸
۱- خداوند عادل (در دو حوزه تکوین و تشریح).....	۱۴۸
۲- انسان عادل (در دو حوزه فردی و اجتماعی).....	۱۵۲
فصل سوم: گزاره‌های تحلیلی پیشرفت نگر عدالت.....	۱۶۸
گفتار اول: منظومه نظری و پارادایمی عدالت.....	۱۷۱
۱- گزاره‌های هستی شناخت:.....	۱۷۱
۳- گزاره سوم: گزاره ارزش شناخت:.....	۱۷۷
گفتار دوم: منظومه نظریه و نظام مطلوب عدالت بنیان.....	۱۸۱
۱- نمونه اصول عدالت.....	۱۸۱

- ۲- و گزاره‌های نظریه‌ای، در مثل نظام‌های مطلوب رشد:..... ۱۸۵
- گفتار سوم: منظومه گزاره‌ای سطح عملیاتی و اقدامی عدالت‌گرای پیشرفت ۱۹۲
- ۱- مدل مفهومی (نظریه معطوف به کاربرد) الگوی عدالت زیستی ۱۹۲
- ۲- نظام گزاره‌ای معطوف به اقدام توسعه‌ای ۱۹۸
- گفتار چهارم: الزامات مدنی و حاکمیتی اصل عدالت قرآنی ۲۰۷
- نتایج و پیشنهادات ۲۱۳
- منابع ۲۱۶

مقدمه

خودتوانمندی عدالت - قسط‌بنیان تحقق‌بخشی هدایت الهی، انبیایی و اوصیایی به فلاح و رشد (پیشرفت) فراگیر سه عرصه حیات فردی، اجتماعی و تمدنی، با لحاظ برآیند این سه در عرصه سبک زندگی، فلسفه دین و رسالت انبیای الهی ﷺ و فردیت، مدنیت و حاکمیت و تمدن مبتنی بر این دین و رسالت است.

در کلیت مفهوم عدالت، عدالت امری تابع دین و برگرفته از دین نیست، بلکه عدالت «امری انسانی» است که در دیانت انبیایی ﷺ جامع‌ترین تفسیر و کاربردی‌ترین روش تحقق‌بخشی را دارد؛ هر آن‌جا که انسان قدر نهاده شود و هر آن‌گاه که تحقق انسانیت، دغدغه بشر بوده باشد، عدالت نیز پای به میدان وجود نهاده است.

اندیشه، نظریه و گفتمان عدالت قرآنی، نبوی و اوصیایی ﷺ، روح و مضمون اصیل اندیشه، نظریه و گفتمان دین‌شناخت پیشرفت در نظام معاصر جمهوری اسلامی خواسته و برگرفته شده است و حیات و ملمات (وضعیت راهبردی) این نظام و دین الهی در انسان، مدنیت و تمدن معاصر و امام‌دار تحقق آن اصل عدالت اصیل است.

فردیت عادلانه، مدنیت عادلانه، حاکمیت عادلانه، تمدن نمایانگر زیست عادلانه و سبک زندگی عدالت‌بنیان دارای چه چیهستی و چرایی مشترک و چه چگونگی مشترک است؟ این منظومه چیهستی، چرایی و چگونگی، در میدان معنی‌شناختی خودویژه قرآنی و حدیثی کدام است؟

عدالت پژوهی قرآنی و حدیثی ضرورت راهبردی خویش را از ضرورت حضور فلسفه دین در متن همواره زنده و به روز جان‌ها و جامعه‌ها و سبک زندگی آدمیان در تناظری دو سویه می‌گیرد؛ ضرورتی که آن‌گونه که باید و شاید مگر در نزد محدودی از اهل نظر مسئله مشترک خبرگان اندیشه‌ای و مدیریتی جهان اسلامی - ایرانی نگردیده است. در حالی که صاحب ولایت تامه زمان و زمانه را مظهر و

مُظْهِرِ عَدْلٍ؛ أَوَّلُ الْعَدْلِ وَ آخِرُهُ الَّذِي يَمَلَأُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا بَعْدَ مَا مُلِئَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا، باوری به جان و به مرام خویش داریم.

داعیه‌ورزی عدالت‌نگر در مباحثات نخبگان اندیشه‌ای و مدیریتی در طول دهه‌های دوره معاصر مشمول هیچ‌گونه بخلی نبوده است، لیکن و صد افسوس که نظریه‌پژوهی عدالت به غایت اندک و شماره خردورزان بیرون‌دینی عدالت از دین‌پژوهان این عرصه البته بسیار و بسیار بیشتر است. پس از این رو اهتمام به این مهم یک اهتمام پر پیشینه نیست، پس پژوهش پیش‌رو با تمامی تأسف به ناگزیر در بدایت مباحث ایستاده است و با دو مسئله عمومی مفهوم‌شناسی عدالت و مصداق‌شناسی عدالت روبه‌روست و می‌کوشد در محدوده یک پژوهش پایان‌نامه‌ای، چشم‌انداز نظام‌واره‌ای از نظریه عدالت در اسلام (قرآن و سنت) را پیش رو آورد و حتی‌المقدور در برآیند دیدگاه‌های متفکران بزرگ اسلامی چون ابونصر محمد فارابی، امام روح‌الله خمینی، آیه‌الله شهید محمدباقر صدر، علامه محمدحسین طباطبایی، محمدرضا حکیمی، نصر حامد ابوزید، شهید مرتضی مطهری و ... به سرفصل‌های مشترکی بر بنیان اندیشه، نظریه و گفتمان ممتاز دین‌شناخت پیشرفت دست یابد، تا در مجال تفصیلی مناسب عازم قرائتی ممتاز گردد و در سطح پردازش مدل مفهومی الگوی عدالت‌بنیان پیشرفت رهسپار مدل عملیاتی این الگو و پیشنهاد چشم‌انداز بازخوانی‌های مورد نیاز مدنیت معاصر شود.

خودویژگی و عزت دین‌شناخت نظام جمهوری اسلامی به الگوی درون‌زای اسلامی - ایرانی پیشرفت در چارچوبه این نظام وام‌دار حکمت‌بنیانی و عدالت‌گرایی آن است، بدینسان نظریه حکمت عدالت و عدالت حکمی فصل اصیل هویتی زیست دینی و بر مدار آن تجربه مدنیتی و حاکمیتی اسلامی در جهان جدید تلقی می‌شود.

پایان‌نامه پیش رو کوشای ورودی مفهوم‌شناختی به این عرصه با گذاری به اشارت به نظام گزاره‌ای و به این قرار سامانه نظریه منجر به مدل مفهومی و تجربه‌ای عدل قرآنی است. به مدد این

منظومه‌های گزاره‌ای معارف درون‌دینی و علوم انسانی بر مدار آن معارف، علوم انسانی بنیان‌پرداز عدل قرآنی و عدل اوصیایی قابل استحصال بوده و می‌توانند رقم‌زننده اقتدار توسعه‌ای نظام جمهوری اسلامی باشند.

انشاءالله

فصل اول: کلیات و مفهوم شناسی

گفتار اول: کلیات

گفتار دوم: مفاهیم

گفتار سوم: منطق و الگوی پیش‌رونده از نظر به اقدام سامان‌بخش نظام

گزاره‌های عدالت

گفتار اول: کلیات

بیان مسئله

عدالت یکی از مهم‌ترین و کانونی‌ترین ارزش‌های انسانی است به گونه‌ای که می‌توان آن را کانون و همچنین مبنای فضیلت‌های انسانی دانست. در طول تاریخ همواره یکی از دغدغه‌های اساسی بشر در سنت‌ها و مکتب‌های مختلف، کاوش در باب عدالت بوده است و نظریه‌پردازان و متفکران بی‌شماری را به کنکاش درباره مفهوم، معیارهای عدالت واداشته است. این نظریات طیف وسیعی از فضیلت‌طلبی، تساوی‌گرایی، قرارداد اجتماعی، مطلوبیت‌گرایی، نظریه‌های پارتو و رفاه اجتماعی و بهبود پارتویی، وضعیت‌عاری از حسد و وضعیت بدون سرزنش، نظریه‌های استحقاق، شایستگی، انصاف، نوع‌دوستی، عدالت محلی را در بر می‌گیرد. هر کدام از این نظریه‌ها سعی می‌کند معیاری مستقل از شرایط و جهان‌شمول برای عدالت در همه جوامع و اعصار ارائه کند. شاید بتوان گفت در تاریخ و قلمرو اندیشه و کنش انسانی، هیچ خواسته، آرزو و هدفی بیش از عدالت در میان نبوده است و هیچ امری نیز به اندازه عدالت دور از دسترس و دست‌نیافتنی ننموده است.

در کلیت مفهوم عدالت، عدالت امری تابع دین و برگرفته از دین نیست، بلکه عدالت «امری انسانی» است که در دیانت انبیایی علیهم‌السلام جامع‌ترین تفسیر و کاربردی‌ترین روش تحقق‌بخشی را دارد؛ هر آن‌جا که انسان قدر نهاده شود و هر آن‌گاه که تحقق انسانیت، دغدغه بشر بوده باشد، عدالت نیز پای به میدان وجود نهاده است.

در اندیشه اسلامی، عدل، اصیل‌ترین اصل تکوینی و تشریحی و گسترده‌ترین ارزش الهی و انسانی است؛ زیرا عدل در قلمرو هستی‌شناسی و جهان‌بینی اسلامی مانند ساختار و روح بر هستی و